

EMIGRACIJE TALIJANSKOG STANOVNIŠTVA S HRVATSKOG PODRUČJA TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I PORAČA

Marica KARAKAŠ OBRADOV
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska

UDK: 314.743:94(100)“1939/1945“
Pregledni rad
Prihvaćeno: 22. svibnja 2013.

U članku su obrađene emigracije talijanskog stanovništva s hrvatskog područja od Travanjskog rata 1941. i kapitulacije Kraljevine Italije 1943. pa do završetka Drugog svjetskog rata te u poraću. Masovni odlasci Talijana, pretežno iz Istre i Dalmacije, započeli su 1943. kada odlaze većinom doseljeni Talijani u međuratnom razdoblju i oni koji su bili u administrativnoj i vojnoj službi Kraljevine Italije. Iseljavanje Talijana, osobito iz Istre, nastavit će se i nakon završetka rata do 1947., zbog teritorijalnog spora između Italije i Jugoslavije. Nakon potpisivanja mira 1947. između dvije države, rješavalo se pitanje opcija za talijansko državljanstvo sve do 1956. Manji broj iseljavanja ostvaren je na temelju zakona o jugoslavenskom državljanstvu iz 1964. Sporenja oko broja Talijana koji su napustili jugoslavensko područje prevladana su novijim istraživanjima koja potvrđuju broj oko 300 000 osoba, ne isključivo Talijana nego i Hrvata i Slovenaca, koje su napustile pretežno Istru i Dalmaciju.

Ključne riječi: Talijani, Drugi svjetski rat, Hrvatska, Istra, Dalmacija, emigracije, iseljenici, optanti, izbjeglice

Uvod

Hrvatsko-talijanski spor oko istočne obale Jadrana, Dalmacije, a kasnije i Istre, ima svoju dugu povijest, a postojao je, tinjao i buktao u vremenu kada ih je vezalo političko i vojno savezništvo tijekom Drugog svjetskog rata. Činjenica da je u travnju 1941., pod okriljem Trećeg Reicha i Kraljevine Italije, osnovana Nezavisna Država Hrvatska, nije omela na oko bliske saveznike da se s neravnopravnih političkih i vojnih pozicija spore oko brojnih pitanja, posebice teritorija te odnosa talijanskih vlasti prema Hrvatima u Dalmaciji. Uz repove koji su se vukli od Londonskog (1915.) i Rapallskog (1920.) ugovora te Rimskog sporazuma (1924.) kojima su Istra, Rijeka¹, Zadar², Cres, Lošinj,

¹ Potok Rječina bio je državna granica kraljevina Italije i SHS/Jugoslavije. Zapadno od Rječine nalazila se Rijeka, a istočno Sušak. Ta dva naselja sjedinjena su 1948. *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., 395 – 396; Željko BARTULOVIĆ, *Sušak 1919. – 1947. Državno pravni položaj grada*, Rijeka, 2004., 323 – 326.

² Rapallskim ugovorom Zadar s užom okolicom, od Bibinja do Dikla i od mora do Bokanjačkoga blata,

Lastovo i Palagruža dodijeljeni Italiji, u svibnju 1941., nepouzđani i prevrtljivi saveznik Kraljevina Italija i vojno i politički nemoćna NDH sklopile su "Rimske ugovore" kojima je Italija zaposjela najveći dio hrvatske obale, od Rijeke do Kotora, izuzev obalnog područja od Bakarca do ušća Zrmanje te od točke južno od Splita do točke između Cavtata i Vitaljine. Talijanska vojska zaposjela i otoke Krk, Rab i sve manje otoke u njihovoj blizini, sve otoke zadarskoga područja te Čiovo, Drvenik, Šoltu, Vis, Biševo, Korčulu i Mljet. NDH su ostali Pag, Brač i Hvar te poluotok Pelješac. Poseban položaj trebali su dobiti Split i Korčula, no taj dio ugovora talijanska strana nije ispoštovala. "Rimskim ugovorima" talijanska strana još uvijek nije bila zadovoljna jer je smatrala da još nije u potpunosti zaštićena "strateška sigurnost" Italije. Ministar vanjskih poslova Kraljevine Italije, Galeazzo Ciano, tražio je od ministra vanjskih poslova Trećeg Reicha, Joachima von Ribbentropa u travnju 1941. da njemačka strana "prizna Italiji Dalmaciju" ne zbog "etničkih razloga" nego na temelju "načela životnog prostora". Naglasio je da postoje povijesni, kulturni i politički razlozi zbog kojih je Dalmacija "[...] draga srcu svakog Talijana kao svaki drugi dio nacionalnog područja".³

Pad Mussolinija i kapitulacija Kraljevine Italije, s obzirom na vrlo problematično savezništvo ili bolje reći latentno neprijateljstvo, nisu pobudili nikakvu savezničku solidarnost, već su se od kolovoza 1943. vlasti NDH pripremale preuzeti vlast u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru, Rijeci i Istri. Željeli su iskoristiti priliku i vratiti područje koje su morali ustupiti u svibnju 1941., ali i ona područja koja su Italiji pripadala ranije. Za "Glavara građanske uprave za oslobođeno područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre te Velike župe Modruš, Vinodola i Podgorja, Gacke i Like" imenovan je Oskar Turina.⁴ Prije toga trajali su razgovori između vlasti NDH i Trećega Reicha po tom pitanju i njemačka strana dala je suglasnost vezano za preuzimanje područja koje je zaposjela Kraljevina Italija. Tu je vijest priopćio poslanik Trećeg Reicha u NDH, Siegfried Kasche, poglavniku Paveliću, a opunomoćeni general Trećeg Reicha u NDH, Glaise von Horstenu, na zagrebačkom radiju objavio je poziv da vlasti NDH preuzmu

površine 57 km², priključen je Kraljevini Italiji te s Lastovom i Palagružom činio, do početka Drugog svjetskog rata, zasebnu talijansku provinciju (Provincia di Zara). Marjan DIKLJIĆ, Zadar i Rapallski ugovor (Uz 90. obljetnicu), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 53/2011., 231 – 233.

³ Dragovan ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941-1943)", *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb, 1963., 215 – 216; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd, 1981., 94; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)*/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.), (ur. Amleto Ballarini, Mihael SOBOLEVSKI), Rim, 2002., 113; Marino MANIN, Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, god. 26, br. 1/1994., 106 – 107; Marino Luciano MONZALI, Fascist Italy and Independent Croatia: A Difficult alliance, *Tokovi istorije*, br. 4/2006., 86 – 99.

⁴ O odnosu NDH, nakon kapitulacije Kraljevine Italije, prema Sušaku, Rijeci i Istri te o pokušajima NDH da proširi svoj utjecaj na Operativno područje Jadransko primorje vidi: Nikica BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb, 2012., 161 – 200. i tamo navedeni izvori i literatura.

Rijeku i Zadar. Nesporazumi u komunikaciji zasigurno su postojali jer su obje strane proizvoljno tumačile svoje višemjesečne razgovore o tim pitanjima. "Rimske ugovore" vlasti NDH smatrale su svojim "glavnim teretom" i njihovo poništenje trebalo je značiti "preporod NDH". No NDH nije imala ni vojnog ni političkog potencijala da to i ostvari. Ustrojavanjem Operationszone Adriatisches Küstenland/Operativna zona Jadransko primorje⁵, maksimalističke težnje vlasti NDH o priključenju svih "hrvatskih zemalja na Jadranu od Istre i Primorja s Dalmacijom" brzo su propale, a Treći je Reich imao vrlo logično objašnjenje da zbog "pomiješanosti" stanovništva promjene granica mogu dovesti do novih sporova što bi štetilo "vođenju zajedničkog rata".⁶

Jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu isprva je isticala želju da vrati sva područja u kojima žive Jugoslaveni navodeći, između ostalih, Istru, Trst, Goricu, Zadar i dr. Ta nakana ubrzo je potisnuta zbog previranja unutar vlade, osobito između hrvatskih i srpskih predstavnika, te se u kontaktima s talijanskim predstavnicama to pitanje izbjegavalo.⁷

Narodnooslobodilački pokret na istarskom i dalmatinskom području svoj je uzlet, osobito u vojnom, ali i političkom pogledu, doživio kapitulacijom Kraljevine Italije. ZAVNOH je nizom svojih proglašavanja i odluka od 1943. do 1945. pozivao Hrvate Istre,

⁵ U jesen 1943. prijetnja savezničkog iskrcavanja na hrvatsku obalu Jadrana, posebice na njegovu sjevernom dijelu, navela je Nijemce da nakon talijanske kapitulacije i bez prethodnog obavještavanja vlasti NDH, uspostave Operativno područje Jadransko primorje. Uz *Operationszone Alpen Vorlandl* Predalpsko područje, koje je obuhvaćalo podnožje Alpa na sjeveru Italije, ova dva operativna područja trebala su štititi Reich s juga i jugoistoka. Uz vojne razloge postojale su i političke ambicije o širenju Njemačkog Reicha na područja Austro Ugarske koja su priključena Kraljevini Italiji nakon Prvog svjetskog rata. No Adolf Hitler, u rujnu 1943., zbog savezničkog obzira prema Mussoliniju i dalje ostavlja otvoreno pitanje talijanskih granica koje su se trebale krojiti ovisno o nastavku držanja talijanske strane u ratu. Na Operativnom području Jadransko primorje postojao je "ograničeni suverenitet" Mussolinijeve Talijanske Socijalne Republike, a istovremeno na tom području Nijemci nisu osporavali pravo netalijanskim narodima njihovu nacionalnu posebnost, čime su ih nastojali, posebice Hrvate i Slovence, odvratiti od pristupanja partizanskom pokretu. Roland KALTENEGGER, *Operationszone Adriatisches Küstenland*. *Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45.*, Graz/Stuttgart, 1993.; N. BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, 161 – 163 i tamo navedeni izvori i literatura.

⁶ Antun GIRON, Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak – Rijeka i izvješća dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka, 1993., 7 – 11; Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, Pula, 2001., 163 – 164; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)*/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.), 177; Mario MIKOLIĆ, *Istra 1941. – 1947. Godine velikih preokreta*, Zagreb, 2003., 315 – 322; Fikreta BUTIĆ, Ivan JELIĆ, *Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine. Putovi revolucije*, god. I, br. 1-2, Zagreb 1963., 355. O odnosu Ustaško – domobranskog pokreta prema području Istre vidi: Mario JAREB, *Istra u medijima, promidžbi i publicistici Ustaško – domobranskog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske od kraja dvadesetih godina do 1945. godine. Identitet Istre – ishodišta i perspektive* (ur. Marino MANIN, Ljiljana DOBROVŠAK, Gordan ČRPIĆ, Robert BLAGONI), Zagreb, 2006., 212 – 231.

⁷ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 165; M. MIKOLIĆ, *Istra 1941. – 1947. Godine velikih preokreta*, 323 – 328.

Rijeke i jadranskih otoka da se pridruže partizanima zbog “nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja s ostalim hrvatskim zemljama” i donosio odluke o priključenju svih tih područja, uključujući i ona koja su tijekom rata zaposjednuta od Kraljevine Italije. Na lokalnoj istarskoj razini, kapitulacija Kraljevine Italije također je iskorištena za donošenje odluka o priključenju “matici zemlji”. Dana 13. rujna 1943. Okružni narodno-oslobodilački odbor za Istru u Pazinu donio je odluku da se Istra priključuje matici zemlji i ujedinjuje s “ostalom hrvatskom braćom”. Ideološki istomišljenici okrenuti komunističkoj ideji s hrvatske i talijanske strane, osobito iz Istre, nisu jednako gledali na rasplet oko teritorijalne pripadnosti Istre. No Kominternu je još sredinom 1942. Komunističku partiju (KP) Istre “preputila” KP Hrvatske. Odluke ZAVNOH-a i Slovenskog narodnooslobodilnog sveta/Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora o priključenju Istre Hrvatskoj i Sloveniji potvrdio je i AVNOJ 30. studenog 1943. Te odluke imaju važnost na razini izražavanja volje stanovništva, ali po međunarodnom pravu one nisu imale važnost jer ono ne priznaje promjene granica za vrijeme ratnih sukoba. Partizanske snage, koje su iskoristile vojni slom Italije ne samo u Istri, ubrzo su morale ustuknuti pred vojnim prodorom snaga Trećeg Reicha. Za utvrđivanje talijansko-jugoslavenske/hrvatske/slovenske granice trebalo je još čekati vojni poraz Trećeg Reicha i njegovih saveznika te voditi diplomatsku bitku za granice. Na kraju rata jugoslavenska je strana bila u boljem položaju od talijanske: njezina vojska bila je u Trstu, imala je moćnog zaštitnika SSSR kao i vlastiti položaj među državama pobjednicama u ratu, dočim je Italija nosila breme fašističke prošlosti tijekom koje je bila najbližiji saveznik Trećeg Reicha i zaposjedala područja drugih država. Bilo je za očekivati da će za to morati snositi posljedice za što se osobito zalagao, inače Italiji vrlo sklon, britanski premijer Winston Churchill.⁸

Unatoč sporu oko teritorija tijekom 1945., granica između Italije i Jugoslavije bila je jedna od “najotvorenijih za robni i putnički promet”.⁹

U lipnju 1945. granično područje Jugoslavije i Italije dijelila je “Morganova linija” na Zonu A, s Pulom i Trstom, pod angloameričkom vojnom upravom i Zonu B pod jugoslavenskom vojnom upravom koja je imala sjedište u Opatiji. Ugovorom o miru Jugoslavija je u rujnu 1947. osim Zone B dobila i dio Zone A, Pulu s okolicom, a Slobodni teritorij Trsta (STT) bio je također podijeljen na saveznički i jugoslavenski. Tripartitna deklaracija (SAD-a, Velike Britanije i Francuske) u ožujku 1948. preputila je ovo područje Italiji, a 1954. potpisan je u Londonu protokol o suglasnosti kojim je gotovo cijela zona A STT-a pripala Italiji, a to će se razgraničenje potvrditi Osimskim

⁸ Davorin RUDOLF, Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, *Adrias*, sv. 15, Split, 2008., 78.

⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 229; Enes MILAK, Uspostavljanje trgovinskih odnosa između Jugoslavije i Italije 1945 – 1947. godine, *ČSP*, god. 16, br. 3/1984., 79.

sporazumima 1975. (ratificirani 1977.)¹⁰

U takvim okolnostima odvijale su se velike migracije stanovništva, Talijana, Hrvata i Slovenaca, koje su započele još u razdoblju 1918. - 1940. kada su isključivo iz Istre iseljavali Hrvati i Slovenci, a Hrvati i iz drugih priobalnih područja pod talijanskom vlašću. Iseljavanje Talijana iz Istre, ali i iz drugih priobalnih područja, započelo je tijekom Drugog svjetskog rata, a nastavilo se intenzivno od 1945. do 1956. Kasnija iseljavanja nisu bila masovna.¹¹

Evakuacije, iseljavanje i progoni Talijana tijekom rata

Prve migracije koje su zahvatile Talijane na istočnoj obali Jadrana vezane su uz Travanjski rat 1941. kada su Kraljevina Italija i Kraljevina Jugoslavija bile u ratu. Brojno talijansko stanovništvo s dalmatinskog područja nakratko je napustilo veće gradove Zadar, Split, Makarsku i Dubrovnik i evakuiralo se brodovima na zapadnu obalu Jadrana. Iz istih vojno sigurnosnih, ali i promidžbenih razloga, tijekom travnja 1941., evakuirano je stanovništvo grada Rijeke, oko 55 000 osoba, pretežno u Furlaniju i Veronsku provinciju, a među evakuiranim stanovništvom bilo je i 694 jugoslavenskih državljana. S obzirom na kratkoću ovog sukoba, stanovništvo se vratilo do 10. svibnja 1941.¹²

Drugi val emigracija, tzv. "crni egzodus", započeo u ljeto 1943. padom Mussolinija, snažnim djelovanjem angloameričkih zračnih snaga i prodorom partizanskih postrojbi koje su nakratko iskoristile vojni krah Kraljevine Italije potvrđen u rujnu 1943. i kapitulacijom. Od srpnja 1943. s područja Dalmacije, osobito iz Zadra gdje je živjelo 65% dalmatinskih Talijana, ali i iz Istre, odlazili su većinom oni koji su bili u administrativnoj i vojnoj službi Kraljevine Italije, među kojima je bio i znatan broj "regnicola",¹³ novopridošlo stanovništvo iz Italije koje je doselilo između dva svjetska rata. Zadar je

¹⁰ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006., 136 – 138 i tamo navedena literatura; M. MANIN, Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine, 107 – 108; Nevio ŠETIĆ, Prvi narodni zastupnici iz Istre u Hrvatskom saboru u Zagrebu 1947. godine, *Društvena istraživanja*, god. 16, br. 6/2007., 1222 – 1226; Viljenka ŠKORJANEC, Jugoslovansko – italijanska pogajanja o dokončnosti meje, *Tokovi istorije*, br. 1-2/2007., 234 – 240.

¹¹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 218; Marino MANIN, *Egzodus, Istarska enciklopedija*, Zagreb, 2005., 201 – 202; Darko DUKOVSKI, *Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)*, *Adrias*, sv. 15, Split, 2008. O posljednjim nastojanjima talijanske strane da se iznova u diplomatskim krugovima potakne rasprava o jugoslavensko-talijanskoj granici vidi: Franko DOTA, *U obrani granice: jugoslavensko-talijanski granični spor u proljeće 1974.*, *Historijski zbornik*, br. 2/2011., 515 – 548.

¹² Enzo BETTIZA, *Egzil*, Split, 2004., 189; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)/Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 100.

¹³ U razdoblju od 1918. do 1943. u Istru je doselilo 29 000 Talijana, a iselilo, prognano ili izbjeglo 53 000 Hrvata. D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 229; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971.*, *Društvena istraživanja*, br. 6-7/1993., 641 – 642.

na početku Drugog svjetskog rata imao oko 35 000 stanovnika, a po završetku rata je u gradu bilo između 6 000 do 8 000 ljudi, od toga oko 2 500 Talijana.¹⁴ Prema nekim navodima u angloameričkim bombardiranjima Zadra poginulo je 3 500 do 4 000 osoba, a grad je napustilo oko 10 000 osoba.¹⁵ Neki autori navode da je do svibnja 1945. iz Zadra, teško porušenog u angloameričkim napadima, iselilo ukupno 20 000 osoba.¹⁶ “Crnom egzodusu” pribrajaju se i brojni talijanski vojnici, porijeklom iz Istre, koji se nakon kapitulacije nisu vraćali kući zbog straha, jer su od rujna i listopada 1943. počele likvidacije osobito onih koji su bili izravni sudionici u vlasti fašističke Italije i u njezinim vojnim postrojbama. Ti se vojnici stoga često priključuju vojnim postrojbama fašističke Talijanske Socijalne Republike/Republica di Salò ili postrojbama Badoglijeve Italije koja se svrstala na stranu Angloamerikanaca. Ovisno o opredjeljenju često su završavali i kao vojni zarobljenici zapadnih saveznika ili Trećeg Reicha. Ubojstva koja su se događala na području Istre, poznata kao fenomen “fojbi/kraških jama”, kao i broj ljudi koji je skončao na taj način i dalje, manjom ili većom žestinom razdire, po tome pitanju, desetljećima nagrižene odnose Talijana sa susjednim narodima, Hrvatima i Slovencima.¹⁷

Bilo je primjera da su u obračunu sa stvarnim fašistima sudjelovali i talijanski antifašisti, kao primjerice u Rovinju nakon kapitulacije Kraljevine Italije. No “narodni bijes”, kako ga neki nazivaju, zahvatio je u gradovima zapadne Istre i članove talijanskog građanskog pokreta, Comitato di liberazione nazionale (CLN)/Odbor nacionalnog oslobođenja, te se stoga i talijanski i hrvatski istraživači slažu da je jednim dijelom obračun bio motiviran i nacionalnim razlozima. Treba spomenuti da su članovi CLN-a nerijetko bili autori članaka, promidžbenih poruka i karikatura u dnevniku *L'Arena di Pola* te u satiričkom listu *El Spin* koji su imali protuslavenski naboj više od protukomunističkog. Do ožujka 1946. u *L'Arena di Pola* svako je uhićenje Talijana pripisivano “samovolji” partizanske vlasti, a od ožujka do svibnja 1946. u svojim tekstovima osuđivali su i postupke fašističkih talijanskih vlasti u Istri kao predstavnici “talijanske

¹⁴ Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. Zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2008., 167 i tamo navedena literatura. Neki autori navode da je 1940. Zadar imao 21 000 stanovnika, a krajem rata 10 000 od toga 3 000 Talijana i 7 000 Slavena. Gianni OLIVA, *Profughi. Dalle foibe, all'esodo: la tragedia degli italiani d'Istria, Fiume e Dalmazia*, Milano, 2005., 91.

¹⁵ V. ŽERJAVIĆ, Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971., 640.

¹⁶ Sandi VOLK, *Ezulski skrbniki*, Koper, 1999., 29.

¹⁷ S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 29; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 222; Franko DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, 2010., 23; Mladen Ante FRIGANOVIĆ, Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije 1910. – 1991., *Društvena istraživanja*, br. 1/1994., 123; Ariggo PETACCO, *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, Milano, 2001., 55 – 66 ili Ariggo PETACCO, *Egzodus. Zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*, Zagreb, 2003., 66 – 77; Darko DUKOVSKI, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.", *ČSP*, god. 33, br. 3/2001., 638 – 641.

građanske demokracije”.¹⁸

Potrebno je spomenuti i sudbinu malobrojne talijanske zajednice u Slavoniji, na pakračkom, novogradiškom i požeškom području. Među je njima bilo i onih koji su početkom Drugog svjetskog rata imali talijansko državljanstvo, a doselili su na to područje krajem 19. stoljeća. Neki su tek po završetku rata dobili jugoslavensko državljanstvo. Pokušaj predstavnika talijanske vojske iz Karlovca u travnju 1942. da muškarce iz sela Ploštine i Banovac unovače u talijanske legije nije uspio, te je talijansko stanovništvo po svim pitanjima tijekom rata dijelilo sudbinu većinskog stanovništva što se u pogledu migracija nastavilo i poslije rata i nije zabilježen veći odljev stanovništva u Italiju.¹⁹

Vodstvo DF Jugoslavije razmišljalo je u posljednjim mjesecima rata o iseljavanju stanovništva koje je naselilo na područja koja su bila predmet teritorijalnog spora s Italijom, poslije 1918. te onih koji do 1918. nisu bili austrougarski državljani. U ožujku 1945. ministar unutarnjih poslova DF Jugoslavije Vlada Zečević uputio je dopis potpredsjedniku vlade i ministru za konstituantu Edvardu Kardelju u kojem navodi da, ukoliko se jugoslavenske vlasti odluče na “izgon” Talijana, treba razlikovati pojedine “građanske slojeve” jer je u Istru doselio znatan broj talijanskog proletarijata koji ima pozitivan stav prema NOB-i. Kardeljeva preporuka bila je da se na “izgonu” treba insistirati ukoliko se radi o “fašističkim elementima”, a u drugim slučajevima trebalo je izdavati “vremenski ograničene” dozvole za boravak, a nakon rata postojat će mogućnost opcije za Jugoslaviju, a “kasnije ćemo odlučiti koga ćemo primiti”.²⁰ Jugoslavenske su vlasti “neautohtone” Talijane koji su doselili u Istru poslije 1918. planirale iseliti, a toj su kategoriji pripadali i brojni radnici koji su “svim sredstvima surađivali s oslobodilačkim pokretom”. Talijanski autori većinom insistiraju da su postojale “neselektivnosti” u odabiru talijanskog stanovništva za iseljavanje. Iznimke su ipak postojale. Primjerice, Ministarstvo socijalne politike DF Jugoslavije tražilo je da se jugoslavenski partizanski borci talijanske nacionalnosti zadrže u Jugoslaviji.²¹

Iseljavanje Talijana poslije rata

Po završetku Drugog svjetskog rata i do potpisivanja mira s Italijom 1947. i dalje

¹⁸ D. DUKOVSKI, Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.), 159 – 161.

¹⁹ Ivan CRKVENČIĆ, Emigrations of Italians nad Germans from Croatia during and immediately after Second World War, *Društvena istraživanja*, god. 9, br. 1 (45)/2000., 23 – 24; Jelka VINCE – PALLUA, Od Italije do Male Italije – talijanska oaza u zapadnoj Slavoniji, *Studia etnologica Croatica*, br. 12/13/2001./2002., 234, 243; Duško KLIČEK, *Talijani u Slavoniji od 1880. do 2005./Italiani in Slavonia dal 1880 al 2005*, Lipik, 2006., 119 – 122, 134 – 139.

²⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Predsjedništvo vlade FNRJ, fas. 1-1, Ministar unutarnjih poslova potpredsjedniku vlade i ministru za Ustavotvornu skupštinu od 21. III. 1945., br. 194/2 i Dopis Predsjedništva ministarskog savjeta DFJ od 9. IV. 1945. br. 73; D. DUKOVSKI, Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.), 146.

²¹ AJ, Beograd, Predsjedništvo vlade FNRJ, kut. 35, Pov. br. 308 od 1. kolovoza 1945.; Raul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano, 2005., 110 – 111.

traje iseljavanje talijanskog stanovništva prvo iz Rijeke, a potom iz Istre, posebice Pule. Iseljavanje iz Rijeke započelo je u kasno ljeto 1945. i do siječnja 1946. ostalo je u gradu oko 20 000 stanovnika. Riječki CLN u rujnu 1945. pozvao je talijansko stanovništvo na odlazak kao oblik potpore u diplomatskoj bitci za talijansko-jugoslavensku granicu. S istom namjerom u ljeto 1946. u listu *L'Arena di Popolo* objavljeno je da se 20 000 Talijana odlučilo na odlazak u Italiju zbog očekivanog raspleta graničnog pitanja u korist Jugoslavije. To je trebao biti "plebiscit talijanskog stanovništva" koji bi pomogao talijanskoj strani u mirovnim pregovorima. Riječke izbjeglice obratile su se u studenom 1945. američkom predsjedniku Harryju Trumanu tražeći da se Rijeci vrati "[...] suvereno pravo slobodne i nezavisne države, koje joj je oduzeo fašizam", a jugoslavenske vlasti prozivaju da na osnovu "prava osvajača" i "stare nacionalističke težnje srpskog ekspanzionizma" žele vlast te da zabranjuju "svete slobode civiliziranih naroda" što pokazuju "strahoviti pokolji i deportiranja". Također naglašavaju da je 20 000 riječkih građana zatražilo utočište kod Angloamerikanaca. U Puli je CLN ustrojio početkom srpnja 1946. Comitato di Assistenza per l'Esodo di Pola/Odbor za potporu pri egzodusu Pula koji je najviše posla imao od prosinca 1946. do ožujka 1947. kada se najviše građana Pule odlučilo na odlazak i u konačnici ih se iselilo 25 000 do 30 000. U gradu je ostalo oko 3 600 stanovnika. Iz Istre se iseljavanje provodilo pod nadzorom anglo-američkih snaga i nije bilo ograničenja oko odvoza imovine koju su, u načelu, nakon odlaska naknadno "uvozili". Stanovništvo Pule napuštalo je grad zajedno s angloameričkim snagama koje su se povlačile i uspostavljala se jugoslavenska vlast. Neki autori ovom valu iseljavanja pripisuju poglavito "gospodarske razloge" zbog izgradnje "novog društvenog poretka" u kojem nije bilo mjesta za privatne posjednike i poduzetnike.²²

Odricanje političke pozadine ovih iseljavanja pomalo je nespretno jer provođenje novih "ekonomskih i društvenih mjera" jest političko pitanje koje ne mora nužno imati nacionalno isključivu odrednicu, ali je bila "revolucionarna mjera" kojom se zatiralo građansko društvo.²³

Talijansko stanovništvo iz Rijeke, Zadra i Dalmacije odlazilo je u Italiju pod nadzorom OZN-e i Narodne milicije i njihova su iskustva bila drukčija od Talijana iz Istre. Početkom lipnja 1946. Talijani su preko američke diplomacije prosvjedovali zbog zaplijene imovine talijanskih državljana u Zadru i u cijeloj Dalmaciji te zbog iseljavanja razvlaštenih osoba. Jugoslavensko Ministarstvo vanjskih poslova dalo je naputak

²² Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DA MSPS), Beograd, Politička arhiva (PA), 1945., kut. 12, dosje 16, br. 7175; S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 29 – 30; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 194. – 1945.*, 222; A. PETACCO, *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, 153 – 164 ili A. PETACCO, *Egzodus. Zanimjeka tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*, 169 – 180; Darko DUKOVSKI, *Povijest Pule. Deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula, 2011., 216 – 237.

²³ R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 149 – 186.; Marino MANIN, Raul PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Milano 2005., 333 str.", *ČSP*, god. 38, br. 2/2006., 662.

Jugoslavenskoj delegaciji u savjetodavnom vijeću za Italiju da ne potvrde prijem te diplomatske note te da “prvom prilikom u privatnom razgovoru” objasne da se u navedenom slučaju radi o Talijanima koji su se “kompromitirali” za vrijeme okupacije. Unutar Narodnooslobodilačkog odbora (NOO) u Rijeci u svibnju 1945. ustrojen je Ured za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja, i to prije Komisije za ratne zločine i Gradskog Narodnog suda, te je taj Ured pozvao građane da prijavljuju imovinu koja je pripadala “osobama njemačke nacionalnosti, ratnim zločincima, neprijateljima te posjede fašističkih/talijanskih zajednica.” Odnos novih vlasti prema talijanskom stanovništvu u svibanjskim danima 1945. bio je takav da im je ostavljena mogućnost da ako nisu “krivi za zlodjela” i žele preseliti u Italiju, nisu dužni “ostati u vojsci niti na radnom mjestu”. Uvjet je bio da je iseljenje u Italiju trajno i da ne “predstavlja pokušaj izbjegavanja vojne službe.” Dana 24. svibnja 1945. NOO u Rijeci obznanio je pravila za izdavanje propusnica osobama koje žele otići u Italiju. Morali su podnijeti zahtjev u kojem su priložene izjave o pokretnoj i nepokretnoj imovini koju ostavljaju i komu je ta imovina povjerena na čuvanje, a zlato, novac, vrijednosni papiri i dionice morali su se pohraniti u Središnjoj banci, a mogli su ponijeti 50 kg prtljage i 20 000 lira (“glava obitelji”). Drugi članovi obitelji mogli su ponijeti 5 000 lira. Ti su im iznosi na početku davani u bonovima koji nisu vrijedili na području Italije. Kasnije su dvije države zakonski bolje uredile iseljavanje i po pitanju iznošenja novčanih iznosa jer su iseljenici mogli preko Narodne banke FNRJ kupiti lire, a na poseban dinarski račun otvoren na ime jedne talijanske banke, uplaćivan je novac koji su iseljenici stjecali prodajom pokretne ili nepokretne imovine.²⁴

Zanimljivo je spomenuti da je bilo i imigracija, s obzirom da je Ministarstvo rada FNRJ planiralo je 1948. pozvati 247 talijanskih stručnjaka, građevinara, liječnika, veterinaru i sl. struka. Također se radilo i na angažiranju talijanskih glazbenih pedagoga, jednog kontrabasista iz rimske opere i jednog glazbenika s firentinske akademije.²⁵

Zabilježen je slučaj bračnog para, vjerojatno se radilo o hrvatsko-talijanskom paru, rođenjem Zadranima, koji je početkom 1946. tražio da se vrati iz Italije u Zadar. Slučaj su rješavali Komanda prihvatilišta za repatrijaciju stranih državljana Zagreb i OZN-a za grad Zadar te je zaključeno da nadležne vlasti trebaju “pratiti” kod koga će stanovati, s kime će se družiti, kuda će se kretati i “sve ostalo po čemu bi bili sumnjivi” zbog toga “što dolaze iz Italije i to baš u ovo vrijeme”. Ukoliko se utvrdi da nisu došli “nikakvom posebnom zadaćom” mogli su postati “slobodni građani”.²⁶

²⁴ DA MSPS, Beograd, PA, 1946., kut. 35, dosje 6, br. 7915; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)* / *Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 125 – 126; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 121 – 130; Maruša ZGRADNIK, Optičanije za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja, *Prispevki za novejšto zgodovino*, letnik 36, št. 1-2/1996., 106.

²⁵ DA MSPS, Beograd, PA, 1948., kut. 66, dosje 11, br. 537062 i dosje 14, br. 417169.

²⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Zemaljska komisija za repatrijaciju, kut. 2, br. 122/202/46. od 26. veljače 1946.

Talijanska je strana prozivala komunističke vlasti u Jugoslaviji da na području Julijske krajine provode masovne deportacije i ne daju nikakve informacije o sudbini uhićenika. Tim “iščezlim” osobama, kako ih naziva De Gasperi, ministar vanjskih poslova Kraljevine Italije, trebalo je pružiti pomoć, odnosno tražio je da se njihovim obiteljima dostave podaci o uhićenicima te da se Italiji omogući slanje “barem jedne misije Crvenog križa” u Jugoslaviju. Naveo je i to da se jugoslavenska strana opravdava da ima i mnogo “Slavena” u Italiji na što su Talijani reagirali da su to “različiti slučajevi” jer da većina tih Slavena nije silom deportirana nego da ih je većina došla preko “savezničkih organizacija” što je samo djelomično odgovaralo istini. Naime, brojne Hrvate i Slovence talijanske su vlasti tijekom rata internirale u logore na Apeninskom poluotoku. De Gasperi je komentirao kao “polemički trik” i izjavu Josipa Broza Tita da “talijanski fašisti” sprečavaju uspostavljanje odnosa između dviju zemalja. U vrlo pomirljivom tonu je tražio i “bratstvo” dviju država i nadao se da će Trst postati “most”, a ne razlog “nesloge”.²⁷

I angloamerički predstavnici tražili su od Jugoslavije da pusti više tisuća Talijana koje su internirali s područja Zone A u vrijeme kada se jugoslavenska vojska morala povući, a jugoslavenska je strana to odlučno negirala kao “tendenciozni napad”. U tim prvim poratnim mjesecima sudske su se vlasti tek ustrojavale i pridržavale su se dotadašnjih zakona, ukoliko oni nisu bili u “suprotnosti s duhom i interesima narodno-oslobodilačkog pokreta”. U tom se slučaju sudilo po “načelu osjećaja pravičnosti”, s tim da bi ih svemoćna OZN-a često preduhitrila. Načela suđenja u neposrednom poraću prilično su se samovoljno tumačila i provodila, što pokazuju i pojedini slučajevi suđenja Talijanima. Preko američke ambasade u Jugoslaviji tražili su se i podaci za dva talijanska časnika iz Pule, Angela d’Amata i Amleta Triola, koje je jugoslavenski Vojni sud u Rijeci osudio na smrt. O suđenju izgleda nije bilo papirnatog traga pa je izvješće o ova dva slučaja sastavljeno na temelju sjećanja suca majora Save Strugara. Ministarstvo vanjskih poslova predložilo je Vrhovnom sudu FNRJ i Vojnom vijeću da ovu dvojicu ili puste prema članku 6. “Beogradskog sporazuma” ili da ih proglase ratnim zločincima.²⁸ Bilo je još primjera *čudnog* djelovanja jugoslavenskog sudstva. OZN-a za okrug Zadar dostavila je Vojnom sudu oblasti za Dalmaciju, Vijeću kod Komande područja Sjeverne Dalmacije, optužni materijal protiv industrijalaca iz obitelji Luxardo koji su posjedovali “Privilegiata fabrica maraschino Excelzior Girolamo Luxardo” u Zadru. Dvojica braće uspjela su otići u Italiju, a trećeg su partizani “likvidirali” kada su ušli u Zadar. Sadržaj optužnice u pojedinim svojim navodima povezuje članove obitelji s talijanskom vlašću što ih može inkriminirati, ali ih ne povezuje s nekim izravnim zločinima. Zanimljiv je i slučaj tvrtki “S.C.O.D.A” i “San Giorgese” iz Zadra. OZN-a za grad Zadar dostavila je Javnom tužiteljstvu za okrug Zadar saslušanja vezana uz slučaje-

²⁷ DA MSPS, Beograd, PA, 1945., kut. 14, dosje 18, br. 6165 i br. 7243. Marića KARAKAŠ OBRADOV, *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, doktorski rad, Zagreb, 2011., 38 – 44.

²⁸ DA MSPS, Beograd, PA, 1946., kut. 35, dosje 6, br 525 i br. 5791.

ve navedenih tvrtki uz napomenu da istražnom materijalu “fali dovoljno opterećujućeg materijala”, i još su k tome pozvani svjedoci tvrdili da je odnos prema radništvu u toj tvrtki bio “ispravan” pa se stoga te izjave nisu zabilježile u zapisnik. Cilj sudskih procesa nije bilo samo osuđivanje i kazne stvarnih zločinaca nego i ideološko-klasna čistka, a konfiskacija imovine bila je “neizostavna i najvažnija značajka”.²⁹

Pothranjivanje straha o talijanskim reakcionarnim snagama u Istri i Rijeci koje se skrivaju pod “demokratskom krinkom”, a što je poticala jugoslavenska strana, uz nacionalnu odrednicu dobiva i odrednicu “ideološke čistke”, jer je Izvršni odbor Unije Talijana za Istru i Rijeku, s takvim optužbama raspućavao proglas još u ožujku 1945. Rasrinkavanje “reakcionaraca” bila je zadaća svih, pa tako i Talijana Istre i Rijeke koji su trebali biti most “Titove Jugoslavije i Italije u borbi za svoju demokratsku slobodu.”³⁰

Tijekom Drugog svjetskog rata, a posebice nakon rata, komunističke su vlasti imale svoje logore za internaciju vojnih zarobljenika, političkih protivnika te nepoželjnih nacionalnih skupina. Vrlo malobrojni podaci o logorima za Talijane u Jugoslaviji govore o tome da su logori postojali čak do 1946. te da je savezničko zapovjedništvo u Italiji provelo istragu o tim logorima. Rezultati, prema ocjeni talijanske strane, nisu objavljeni zbog napetih odnosa između Angloamerikanaca i Sovjeta u neposrednom poraću, a kasnije zbog “posebnog položaja” kojeg je Jugoslavija imala u Hladnom ratu.³¹

U okruženju višegodišnjeg utvrđivanja granice, koje je riješeno ponajviše u korist Hrvatske i Slovenije, potom izgradnje novog društvenog poretka u Jugoslaviji revolucionarnim metodama uključujući konfiskaciju imovine “klasnog neprijatelja” čime je osobito bilo pogođeno talijansko stanovništvo pretežno naseljeno u gradovima, a koje je uz Katoličku crkvu imalo najviše zemljoposjeda, kao i brojnih drugih političkim okolnosti, odvijao se proces odluke talijanskog stanovništva o ostanku ili odlasku. Neselektivno etiketiranje talijanskog stanovništva kao kolaboracionista i fašista, i to ne samo na jugoslavenskom području nego i među lijevim krugovima u Italiji, još je dodatno usložnjavao njihov položaj.³²

²⁹ Državni arhiv u Zadru, Okružni narodni sud Zadar, kut. 115-133, 1945. br. f. 455; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti (prir. Mate RUPIC, Vladimir GEIGER), knj. 4, Slavonski Brod/Zagreb, 2011., 403, 489 – 490, 608, 614, 616 – 621, 624 – 629, 689 – 690; Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar 2007., 199; Zlatko BEGONJA, Iza obzorja pobjede: sudski procesi 'narodnim neprijateljima' u Zadru 1944.-1946., ČSP, god 37, br. 1/2005., 72 – 73, 76 – 77, 79. Zlatko BEGONJA, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zadar (1944.-1946.), *Zadar i okolica od Drugog svjetskog rata do Domovinskog rata. Zbornik radova* (ur. Tado ORŠOLIĆ), Zadar, 2009., 36.

³⁰ *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947)|Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*, 128 – 131.

³¹ Goran MILORADOVIĆ, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004., 79 – 80.

³² Marino MANIN, *Istra na raskrižju, O povijesti migracija pučanstva Istre*, Zagreb, 2010., 138; M. MANIN, O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću, *Identitet Istre - ishodišta i perspektive*, 248.

Mirovni ugovor Jugoslavije i Italije te pitanje opcija

Mirovni ugovor s Italijom sklopljen je u Parizu 10. veljače 1947., a Ukaz o ratifikaciji ugovora objavljen je 29. kolovoza 1947. u *Službenom listu*. U članku 74 (točka B) pariškog Mirovnog ugovora navode se iznosi reparacije u korist Albanije, Etiopije, Grčke i Jugoslavije te je dopušteno da se te zemlje namire do iznosa reparacije talijanskom imovinom na svom državnom području koja je za Jugoslaviju iznosila 125 000 000 dolara. Po ratifikaciji mira s Italijom uslijedio je Pravilnik o opciji osoba s područja pripojenog FNRJ, objavljen 24. prosinca 1947. Mirovni je ugovor predviđao da stanovnici na pripojenim krajevima postaju punopravni državljani Jugoslavije i gube talijansko državljanstvo s tim da je dogovorena mogućnost opcije za talijansko državljanstvo. Na početku je broj zahtjeva za opciju bio relativno malen, a od travnja 1948. taj se broj znatno povećao. Tada su Jugoslaviju napuštali i komunisti zbog sukoba s Informbirom iz Istre i zone B STT-a, i to ne isključivo talijanski komunisti. Među njima je bilo i onih koji su poslije Drugog svjetskog rata došli u Jugoslaviju “graditi socijalizam”. Da bi se ostvarilo pravo na opciju prvo je bilo potrebno dati “Izjavu” pred predstavnicima kotarske vlasti o talijanskoj nacionalnosti, a kriterij je bio govorni jezik, ne materinji, što nije davalo točnu nacionalnu strukturu optanata. Potom je MUP NR Hrvatske i NR Slovenije odobravao ili odbijao zahtjev.³³ Izjavu o opciji mogle su podnositi samo punoljetne osobe, a osobe u braku morale su navesti i osobne podatke supružnika/ce te imena i datume rođenja djece ispod osamnaest godina. Ukoliko su se odlučili optirati za Italiju morali su u roku od godine dana iseliti. Izjava o opciji morala je sadržavati osobne podatke (prezime, očevo ime, ime, datum i mjesto rođenja, mjesto stanovanja), izjavu o prebivalištu (domicilu) na području pripojenom Jugoslaviji na temelju Ugovora o miru s Italijom, na dan 10. lipnja 1940., kada je Kraljevina Italija ušla u rat. U vrijeme stupanja na snagu Ugovora o miru (15. rujna 1947.) osoba je morala imati talijansko državljanstvo te joj je talijanski morao biti “razgovorni/govorni jezik”. Upravo su pitanje “govornog/razgovornog jezika” kao i pitanje prebivališta/domicila bila sporna. Oko prebivališta/domicila jugoslavenska je strana potaknula pitanje dvovlasnika zbog “presijecanja Gorice” jer su pojedine osobe imale tvrtke, radnje i sl. u dijelu Gorice koji je jugoslavenski, a stanovali u talijanskom dijelu i obrnuto. Govorni/razgovorni jezik podrazumijevao je da osoba u svakodnevnom životu, posebice u obitelji, govori talijanski. Jezik školovanja nije bio važan zbog toga što su Hrvati i Slovenci bili zakinuti za obrazovanje na svome jeziku. Naravno, bio je to i najefikasniji način sprečavanja da se pripadnici tih dviju nacionalnosti provuku pod Talijane i napuste zemlju. Naputak saveznog MUP-a bio je da se opcije odobravaju “samo pravim Talijanima po jeziku i porijeklu” i članovima njihove uže obitelji te da se opcije Jugoslavenima i drugim netalijanima, npr. Nijemcima, odbiju kao i “očitim neprijateljima”, npr. svećenicima,

³³ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 227.

kojima nije u potpunosti utvrđeno talijansko porijeklo.³⁴

Osim talijanskog stanovništva na području pripojenom Jugoslaviji i oni Talijani koji su ranije otišli u Italiju mogli su podnijeti zahtjev za opciju. Poslanstvo FNRJ u Rimu tražilo je sredinom veljače 1948. naputak da li “otežavati ili olakšavati” optiranje i trebaju li naplaćivati takse za legalizaciju potpisa za opciju. Ministarstvo vanjskih poslova FNRJ odgovorilo je da treba “olakšati” optiranje i ne naplaćivati takse ako talijanska strana “prizna reciprocitet”.³⁵

U travnju 1948. u dnevnom listu *Globo* Državni podtajnik za vanjske poslove Italije svojom je izjavom nastojao smiriti duhove koji su se uzburkali zbog najave konfiskacije talijanske imovine na ime ratne odštete. Ustvrdio je da ako jugoslavenska vlada čak i odluči “protjerati” sve Talijane njihovo pravo na vlasništvo trebalo bi biti “poštivano”.³⁶ Sredinom kolovoza 1948. jugoslavenska i talijanska strana postigle su sporazum o prijenosu pokretne imovine optanata iz Jugoslavije u Italiju i obrnuto. Detaljno je bilo određeno koje su pokretnine osobe mogle ponijeti, od bijelog rublja, nakita, bicikla do alata i instrumenata potrebnih pojedinim profesijama.³⁷

Prezidijum Narodne skupštine FNRJ osnovao je u listopadu 1948. Ministarstvo za novooslobođene krajeve čija je zadaća bila skrb za krajeve koje je Jugoslavija dobila Mirovnim ugovorom 1947., a djelovalo je do travnja 1951. kad su poslove u njegovoj nadležnosti preuzele Narodna Republika (NR) Hrvatska i NR Slovenija.³⁸

S obzirom na još uvijek prisutne nedoumice oko terminologije vezane za talijansko stanovništvo koje je napustilo jugoslavensko područje, čini se da bi se, premda anakrono i teško odjeljivo, talijansko stanovništvo koje je od ratne 1943. pa do 1947. većinom izbjeglo ili je prognano s hrvatskog i slovenskog područja moglo nazivati profughi³⁹/izbjeglice ili u nekim slučajevima esuli/prognanici.⁴⁰

Tek od Mirovnog ugovora 1947. postoji formalno-pravna podloga za korištenje termina optanti, a kojeg jugoslavenska strana do 1980-ih redovito upotrebljava za sve Talijane koji su napustili njezino područje, koji je utoliko rastezljiv na kategoriju profughi-a/izbjeglica i esula/prognanika ukoliko su oni ostvarili mogućnost opcije u ino-

³⁴ DA MSPS, Beograd, PA, 1947., kut. 54, dosje 6, br. 423157 i PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 426610 i br. 41312; *Službeni list FNRJ*, br. 74 od 29. kolovoza 1947., br. 109 od 24. prosinca 1947.; S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 31; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 223; M. ZAGRADNIK, Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenog ozemlja, 96 – 96.

³⁵ DA MSPS, Beograd, PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 4481.

³⁶ DA MSPS, Beograd, PA, 1948., kut. 70, dosje 8, br. 411832.

³⁷ *Vjesnik* (Zagreb), 1. rujna 1948.

³⁸ AJ, Beograd, Ministarstvo za novooslobođene krajeve FNRJ, arhivski vodič, s.p.

³⁹ Naziv profughi u Italiji korišten je kao opći pojam kojim su obuhvaćeni svi poslije rata pridošli Talijani, a primjenjivan je, osobito u lijevo orijentiranim političkim krugovima, i na dalmatinske i istarske Talijane. Slovenski autor Sandi Volk opredjeljuje se za izraz begunci/izbjeglice za sve Talijane koji su poslije Drugog svjetskog rata napustili Istru i Dalmaciju. S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 18

⁴⁰ Ivan ZUPANC, Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001., *Hrvatski geografski glasnik*, god. 66, br. 1/2004., 96. bilj. 13.

zemstvu.⁴¹

Jugoslavenske su vlasti u siječnju 1951. objavile Saopćenje da su FNRJ i Italija 23. prosinca 1950. zaključile sporazum o opcijama kojim se produžuje rok prijave za opciju i revidiraju odbijeni zahtjevi od strane MUP-a FNRJ zaključno s 4. ožujkom, odnosno ubrzo je rok pomaknuti do 15. travnja 1951.⁴² Memorandum o suglasnosti, potpisan od talijanske, britanske i jugoslavenske strane u listopadu 1954., legalizirao je iseljavanje iz Zone B STT-a. Godinu dana ranije Velika Britanija i SAD obavijestile su vlade Italije i Jugoslavije da namjeravaju povući svoje vojnike iz zone A STT-a i prepustiti upravu Italiji. Zahlađenje talijansko – jugoslavenskih odnosa povećalo se pa su zabilježeni i ispadi protiv Talijana u zoni B STT-a. Tijekom 1956. završio je zadnji masovni val iseljavanja iz Istre jer je na traženje talijanske strane rok za iseljavanje ili povratak na područje koje je pripalo Italiji ili Jugoslaviji pomaknut s 5. listopada 1955. na 5. siječnja 1956. Manji broj iseljavanja ostvaren je na temelju zakona o jugoslavenskom državljanstvu iz rujna 1964. kojim se reguliralo stjecanje i prestanak jugoslavenskog državljanstva (otpuštom, odricanjem, oduzimanjem i po međunarodnim ugovorima). Iseljavanje putem opcija i otpustom iz državljanstva najintenzivnije je bilo 1956. i 1957., a nakon 1969. potpuno prestaje. Iako je Londonskom memorandumu iz 1954. pripisivan privremen karakter, osobito od talijanskih udruga izbjeglica s područja pripalih Jugoslaviji, njihova nada mogla je tinjati do Osimskih sporazuma, potpisanih 10. studenog 1975., kojima je riješeno “tršćansko pitanje” i potvrđeno ranije uspostavljeno stanje.⁴³

Hrvatski emigrantski krugovi u svojim su publikacijama pozdravljali rješenje Tršćanskog pitanja potpisivanjem Londonskog memoranduma, na zahtjev SAD-a prema Italiji i na “objektivnoj podlozi” statističkih pokazatelja o sastavu stanovništva iz 1910. u Istri i Hrvatskom Primorju s Rijekom.⁴⁴

Jugoslavensko područje talijansko stanovništvo napuštalo je i ilegalno, bijegom preko granice, osobito 1956. i 1957., a taj način emigriranja iz zemlje nije prakticiralo samo talijansko stanovništvo.⁴⁵ Primjerice, 1955. preko jugoslavenske državne granice prebjeglo je ili je ostalo u inozemstvu (osobe koje su legalno otputovale i nisu se vratile) 3 850 osoba. Najviše prebjega otišlo je u Italiju i Austriju. Te godine spriječeno je 2

⁴¹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 230; M. ZAGRADNIK, Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenog ozemlja, 97.

⁴² *Službeni list FNRJ*, br. 1, Beograd 3. siječnja 1951. i br. 12 od 7. ožujka 1951.

⁴³ HDA, Zagreb, Ostavština Šantić, 7.1.21.1.; *Borba*, 25. kolovoz 1955., 1; *Službeni list SFRJ*, br. 38, Beograd 23. rujna 1964.; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 219; D. DUKOVSKI, Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1946. – 1956., 645; I. ZUPANC, "Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001.", 82; M. MANIN, Julijska krajina i pitanje talijanske istočne granice od 1861. do 1975. godine, 99. bilj. 1.

⁴⁴ Ivo OMRČANIN, Granice Države Hrvatske, *Hrvatska misao*, sv. 13, Buenos Aires, 1955., 22 – 23

⁴⁵ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 219; Ante LAUŠIĆ, Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. stoljeća do šezdesetih godina 20. stoljeća, *Pazinski memorijal*, knj. 21, Pazin 1990., 48.

543 pokušaja bijega, a vraćeno, od graničnih službi susjednih država, 930 osoba, od toga 498 Talijana. Novija istraživanja ovog fenomena predočuju pokazatelje da je taj problem bio najprisutniji u NR Hrvatskoj i NR Sloveniji. Prebjezi su uglavnom živjeli na graničnom području s Italijom i Austrijom. U Sloveniji je najviše prebjega bilo iz Primorske i onih dijelova koji su ranije bili u granicama Italije, a s hrvatskog područja prebjega je bilo i iz unutrašnjosti. Ekonomski motiv kojeg su navodili kao presudan u odluci za bijeg bilo je vjerojatno oportuno priznanje i manje inkriminirajući motiv za predstavnike jugoslavenskih vlasti.⁴⁶ Bijeg je bio i vrlo rizičan pothvat jer su graničari vojnici otvarali i oružanu vatru pa je tako poznat slučaj dvanaestorice bjegunaca koji su pokopani u masovnu grobnicu u Završju. Često je odluka da se ilegalno pobjegne donošena zbog upornog odbijanja jugoslavenskih vlasti zahtjeva za opciju na temelju govornog jezika te zbog neuklapanja u novu državnu stvarnost, a bilo je i onih koji su bili pristalice IB-a.⁴⁷

Razlozi emigracija talijanskog stanovništva

Razlozi odlaska talijanskog stanovništva su brojni, od političkih (pitanje pripojenje Istre Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj i Sloveniji), koji su, tijekom rata i u neposrednom poraću, bili obilježeni i represivnim mjerama protiv talijanskog stanovništva kao i protiv svih stvarnih i potencijalnih “neprijatelja novog poretka” bez obzira na nacionalnu pripadnost. Pojam “istarske fojbe” uveden je u opticaj, kao i prve ekshumacije koje su otkrile 217 tijela, još za vrijeme rata kada se uspostavila Operations Zone Adriatisches Küstenland/Operativna zona Jadransko primorje, a tisak fašističke Talijanske Socijalne Republike posvetit će im osobitu pozornost. Od tada se pojavio strah među talijanskim stanovništvom Istre, a koji je imao značajnu ulogu u odluci ostati ili otići.⁴⁸ Kasnije će prevagu o odlasku u Italiju dobiti ekonomski razlozi koji su se neminovno ispreplitali s političkim (konfiskacija, nacionalizacija, kolektivizacija, uspostavljanje socijalističkog poretka i dr.).⁴⁹ “Gorka i ponosna” odluka o odlasku talijanskog stanovništva iz Zadra, koje je time “presjeklo svoje korijene” može se objasniti, za znatan dio njih, time što su i dalje “željeli ostati Talijani [talijanski državljani] i slobodni, kao što su bili”. Ova-ko je definirala “izjave pred Titovim vlastima” o optiranju jedna zadarska profesorica, Talijanka, a objavili su je kao “lapidarnu definiciju” razloga za optiranje zadarski esuli, Odone Talpo i Sergio Brcic.⁵⁰ O tome da su pojedinci tražili čudne načine da bi dobili

⁴⁶ Radmila RADIĆ, Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina, *Istorijski zapisi*, br.1-2, Podgorica 1999., 146 – 147, 148 – 149.

⁴⁷ Ivan PAULETTA, *Bjegunci*, Zagreb, 2004., 9, 14, 31, 47 – 48. Ova knjiga zanimljiv je književno-dokumentaristički prikaz sudbine ljudi koji su se bez obzira na nacionalnu pripadnost, talijansku ili hrvatsku, odlučivali na bijeg.

⁴⁸ F. DOTA, *Zaraćeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 18.

⁴⁹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 219.

⁵⁰ Odone TALPO, Sergio BRCIC, *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943 – 1944. They came from the sky. Zara*

pravo na repatrijaciju pokazuje slučaj sedamnaest zadarskih vatrogasaca koji su tražili da ih se smatra vojnicima, a samim tim i ratnim zarobljenicima te da im se omogući odlazak u Italiju zajedno s obiteljima. U istom zahtjevu zalažu se i za repatrijaciju pedesetak umirovljenika koji su se nalazili u “ekonomskim poteškoćama”. MUP FNRJ nije bio sklon pozitivnom rješenju ovog zahtjeva.⁵¹

Uzroke odlaska stanovništva s područja Istre treba tražiti u sve žešćem zahlađenju odnosa zapadnih saveznika i SSSR-a što je stvaralo političku napetost u smislu sruza dvaju političkih sustava, neriješen državnopravni status Istre i diplomatska bitka za navedeno područje koja je “Tršćanskom krizom” 1953. mogla prerasti u oružani sukob. Londonški memorandum 1954. donio je neku vrstu smirenja, ali ne i zadovoljstvo talijanskoj strani, a pitanje Zone B STT-a i dalje je ostalo otvoreno. Politička, pravna i ekonomska nesigurnost pojačana sukobom s IB-om i obračunom s onima koji su Rezoluciju IB-a podržali ili je vlast mislila da ju podržavaju, stvorila je mučno okruženje u kojem su u okrutnu nemilost pali brojni pobornici, bez obzira na nacionalnu pripadnost, nove jugoslavenske vlasti. I konačno kao dva zadnja, ali ne po značenju, uzroka navode se “službeno i neslužbeno instrumentaliziranje” talijanskog stanovništva u Istri od strane talijanske države zbog ostvarivanja “vanjsko političkih” probitaka, osobito vezanih za utvrđivanje granice, te “planski i neplanski pritisak” jugoslavenske vlasti na talijansko stanovništvo, posebice “samovolje” i “loš rad” lokalnih institucija vlasti, uhićivanja od OZN-e i Narodne milicije pa i ubojstva, ostvarivanje materijalnih probitaka pojedinaca, ali želja za osvetom.⁵²

Sumiranjem razloga za odlazak talijanskog stanovništva s jugoslavenskog područja, obrazlaganih u brojnoj talijanskoj, slovenskoj i hrvatskoj literaturi, mogli bi razlučiti na vanjskopolitičke prilike u poslijeratnoj Europi i krojenje granica kao uzroke i neposredne političke prilike u Jugoslaviji kao povod za odlazak.

Odlazak u Italiju bio je posebna priča za svaku osobu i obitelj, a odlazilo se na razne načine, pretežno brodovima u Veneciju i Anconu, željeznicom i vojnim kamionima u Trst. Iseljenici i izbjeglice bili su smješteni u Bari, Genovu, Milano, Torino, Rim, Padovu, Veneciju i Vicenzu. Talijansko stanovništvo prispjelo u Italiju smještanu je u 109 izbjegličkih logora gdje su nerijetko boravili i nekoliko godina, a potom su se u najvećem broju nastanili u Italiji, a mlađa se populacija odlučila na život u prekomorskim zemljama (Australija, Argentina i SAD). Osobito su si otežali položaj oni koji su prije 1947. napustili jugoslavensko područje i nisu na vrijeme optirali za talijansko državljanstvo, te su se našli u položaju apolida, osoba bez državljanstva. Poratno vrijeme u svim europskim zemljama obilježeno je oskudicom i razrušenim gradovima i selima

in ruins 1943 – 1944. Dodoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944., Campobasso, 2006., 83.

⁵¹ DA MSPS, Beograd, PA, 1948., kut. 75, dosje 3, br. 45798.

⁵² Većeslav HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968., 337; D. ĐUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 221, 222; V. ŽERJAVIĆ, *Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971.*, 636.

pa je tako bilo i u Italiji čija se vlada nije uspjela, a vremenom niti htjela valjano brinuti o tim ljudima. Često u svojim sjećanjima izbjeglice napominju da nisu baš naišli na topao doček u svojim novim zajednicama i da su se teško u njih integrirali te da su živjeli, osobito u prihvatnim logorima, u vrlo nehumanim uvjetima.⁵³

Brojčani pokazatelji emigracija Talijana tijekom rata i u poraču

Prema podacima Zavoda za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske, s kraja šezdesetih godina 20. stoljeća, od 1945. do 1961. s područja Istre iseljeno je 143 739 stanovnika, od toga 13 000 Talijana u razdoblju 1945. - 1948. godine, 56 924 u razdoblju 1948. - 1961. te od 1948. - 1961. godine 36 297 Hrvata i 3 982 Slovenca. Dio tih iseljenika iz Istre otišao je iz Italije u Australiju, Francusku, Austriju i Belgiju.⁵⁴ U navedenim izračunima nije obuhvaćeno talijansko, hrvatskog i slovensko stanovništvo, koje je iseljavalo, izbjeglo ili prognano za vrijeme rata, 1941. - 1945. Prema izračunima demografa Vladimira Žerjavića s hrvatskih područja, Istre, Rijeke i Zadra, iseljeno je do 1956. između 186 000 do 188 000 Talijana, od toga 46 000 Talijana koji su doselili na to područje u međuratnom razdoblju kada su talijanske fašističke vlasti nastojale stvoriti nacionalnu prevagu te se oni trebaju razlikovati od autohtonog talijanskog stanovništva. Poslije 1956. još je iseljeno između 15 000 do 20 000 Talijana. S područja pripojenom Sloveniji, prema Žerjaviću, iseljeno ih je između 30 000 do 35 000.⁵⁵

Ustanova talijanske vlade, Opera per l'assistenza ai profughi Guliani e Dalmati/Ustanova za pomoć izbjeglicama iz Julijske krajine i Dalmacije, raspolagala je podacima za razdoblje od rujna 1943. do rujna 1947. kada je iseljeno oko 29% od ukupnog broja iseljenih, a najviše ih je bilo iz Dalmacije, Rijeke, Pule i jugozapadne Istre. Između rujna 1947. i listopada 1953. najintenzivniji je val iseljavanja i tada je otišlo oko 54% od svih iseljenih, među njima je znatan udio onih iz zone B STT-a. Navedena ustanova bilježila je podatke zaključno s 1956. godinom kada je otišlo preostalih 17% iseljenika, ponajviše iz zone B STT-a. Ukupan broj iseljenika koji su oni zabilježili, odnosno koji su od njih zatražili pomoć, u razdoblju od 1943. do 1956., bio je oko 150 000. Tom se broju još nadodaje oko 23 000 osoba koje su "najavljene" i nisu službeno prihvaćene, oko 4 500 umrlih iseljenika te oko 23 000 iseljenika koji su emigrirali iz Italije u treće zemlje. Tako se dolazi do oko 200 000 ukupno iseljenih Talijana s jugoslavenskog

⁵³ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943.-1945.*, 233; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 205 - 240; Antonio MICULIAN, *Historiografija i publicistika o egzodusa: kritička opažanju, Pazinski memorijal*, knj. 22, Pazin 1991., 111; M. ZAGRADNIK, *Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja*, 97; D. DUKOVSKI, *Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)*, 163; M. MANIN, *Egzodus*, 202; M. MANIN, *O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraču*, 249.

⁵⁴ V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, 334 - 335, 340.

⁵⁵ V. ŽERJAVIĆ, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910. - 1971.*, 642 - 643.

područja.⁵⁶

Najnovija talijanska istraživanja navode da je u razdoblju od srpnja 1943., od pada Mussolinija, odnosno rujna 1943. i kapitulacije Kraljevine Italije pa do 1955. oko 80 do 90 % stanovnika talijanske nacionalnosti napustilo Istru, Rijeku i Zadar. Navedena područja ukupno je napustilo do 300 000 osoba od toga 188 000 autohtonih istarskih i riječkih Talijana, potom 39 700 doseljenog talijanskog stanovništva u međuraću, u svrhu talijanizacije, tzv. *regnicoli* i njihovi potomci, zatim 24 000 doseljenih osoba koje su radile kao upravno i vojno osoblje i njihove obitelji, te 34 000 autohtonih Slovenaca i 12 000 autohtonih Hrvata, a na ostale otpada 4 300 osoba.⁵⁷

Broj od ukupno 300 000 osoba koje su otišle u Italiju naveo je i Josip Broz Tito u jednom govoru početkom sedamdesetih, što se poklapa s najnovijim talijanskim istraživanjima.⁵⁸

Pretjerivanja kojima su skloni poglavito esulski publicisti, koji govore o 350 000 i više iseljenih Talijana imaju svoju političku zadaću.⁵⁹

Kasnija iseljavanja više nisu bila masovna o čemu govori podatak da je od 1961. do 1965. s područja primjene Udinskog sporazuma⁶⁰ iz SR Hrvatske iselilo 3 260 osoba i od toga na Talijane otpada 10%, a većina su bili Hrvati.⁶¹

Dodatni problem u utvrđivanju broja iseljenih Talijana predstavlja i činjenica da se uspoređivanjem popisa stanovništva može dobiti iskrivljena slika jer se iz političkih

⁵⁶ V. ŽERJAVIĆ, *Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910. – 1971.*, 642 prema *L'esodo delle terre adriatiche*, Rilev. stat., a cura de A. Colell, Rom, 1958. objavljene od Istituto regionale per la storia del meno di liberazione nel Friuli-Venezia-Giulia, Trieste 1980.; S. VOLK, *Ezulski skrbniki*, 34. Pregled važnijih talijanskih izvora i radova o broju iseljenih osoba vidi: G. OLIVA, *Profughi. Dalle foibe, all'esodo: la tragedia degli italiani d'Istria, Fiume e Dalmazia*, 32 – 36.

⁵⁷ F. DOVA, *Zaračeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 21. prema CECOTTI, FRANCO, PIZZAMEI, BRUNO, *Storia del confine orientale italiano 1797-2007. Cartografia, documenti, immagini, demografia*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 2007., CD-rom.

⁵⁸ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 229; A. MICULIAN, *Historiografija i publicistika o egzodusu: kritička opažanja*, 109 navodi podatak iz govora Josipa Broza Tita, 12. prosinca 1972., pred komunistima Crne Gore.

⁵⁹ Npr.: Flaminio ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani fumani d'altamti*, Rim, 1990., 179 – 244. (Ovaj je autor uz manje inačice naslova i veće dopune teksta objavio navedeni rad 1969. kao studiju predstavljenu na XIX. generalnoj skupštini Udruženja za proučavanje svjetskog problema izbjeglica, potom 1970. i zadnje četvrto izdanje 1998.).

⁶⁰ Udinski sporazum, ugovor koji su u Udinama 31. listopada 1962. potpisale Republika Italija i Federativna Narodna Republika Jugoslavija i kojim je uređen promet osoba i robe te cestovni i pomorski promet među pograničnim krajevima. Odnosio se na stanovnike koji su imali boravište u pograničnom području (Sežana, Dolina, Milje, Kopar, Izola, Piran, Buje). Stanovnici su se mogli koristiti svim graničnim prijelazima uz predočenje posebne propusnice kao identifikacijske isprave. Ovaj sporazum, kao i prijašnje odredbe o pograničnom prometu (1949. i 1955.), značio je početak normalizacije odnosa između Italije i Jugoslavije te omogućivao slobodniji protok ljudi, robe i ideja. Njegove su odredbe ugrađene u Osimske sporazume. Franco CECOTTI, *Udinski sporazum, Istarska enciklopedija*, Zagreb, 2005., 831.

⁶¹ V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, 340.

razloga 1921. oko 15 000 Hrvata izjasnilo kao Talijani i 20 000 Talijana 1948. kao Hrvati.⁶²

Zaključak

Geneza hrvatsko-talijanskog spora seže u dalju prošlost, no bitno obilježje odnosu slavenskog stanovništva prema talijanskom davala su svježja sjećanja na izgon, negiranje slavenskog odnosno hrvatskog i slovenskog identiteta te represija talijanske fašističke vlasti, prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata.⁶³

U talijanskoj publicistici, manje u historiografiji, javljao se podcjenjivački, antislavenski stav, temeljen na sudu o “sukobu dviju civilizacija” odnosno o Talijanima kao urbanom, kulturnom stanovništvu i “narodu s poviješću” i Slavenima koji to nisu.⁶⁴ Slavenska, hrvatska i slovenska strana u svojoj publicistici kao i historiografiji, osobito do 1980., vrlo često negiraju autohtonost Talijana pa se njihov odlazak tumači kao “vraćanje u domovinu.” Ako se prisutnost talijanskog stanovništva na nekim područjima nije mogla povezati s fašističkom “nacionalnom bonifikacijom”, kao što je to bio slučaj za mnogobrojne Talijane u Istri, onda je njihova prisutnost na tom području ocjenjivana kao “neprirodna i nedobronamjerna”.⁶⁵

Poticanje negativnih iskustava kod talijanskog odnosno hrvatskog i slovenskog stanovništva zasigurno je iskorišteno, pa i potencirano od obiju država zbog teritorijalnog spora oko Istre.

Esulska publicistika, osobito kada je u pitanju Zadar, gotovo u shizofrenom stanju kao potvrdu slavenske/hrvatsko namjere da se riješe talijanskog stanovništva s kojima su stoljećima dijelili isti životni prostor navode isječke govora narodnog zastupnika u Hrvatskom saboru i predsjednika saborskog Prezidijuma Vladimira Nazora održanog u Zadru 1944.⁶⁶ Nazor je 8. prosinca 1947. na zasjedanju Sabora na kojem po prvi put sudjeluju i predstavnici Istre, Rijeke i Zadra u svom govoru između ostalog rekao: “Dobro nam došli, braćo Istrani! Dobro nam došao grade Rijeko i grade Zadre! Ali ima još

⁶² V. ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910. – 1971., 639; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 228, 229, 230

⁶³ Više o tome vidi u zborniku *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918. – 1943.*, (ur. Marino MANIN), Zagreb, 2001.

⁶⁴ Iscrpan prikaz talijanske percepcije Slavena vidi u: Nino RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb, 2010.; Glenda SLUGA, Ethnicity and the Cold War, 1945 – 54, *Journal of Contemporary History*, br. 2/1994., 287; Marino MANIN, P. FLAMINIO ROCCHI, *L'esodo dei 350 mila giuliani fiumani e dalmati*, Rim, 1990., 652. str., ČSP, god. 26, br. 2/1994., 387.

⁶⁵ V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, 336 – 337; F. DOTA, *Zaračeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 63 – 64.

⁶⁶ O. TALPO, S. BRCIC, *Venero dal Cielo. Zara distrutta 1943-1944. They came from the sky. Zara in ruins 1943-1944. Dođoše s neba. Razrušeni Zadar 1943. – 1944.*, 92; A. PETACCO, *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, 111 – 112 ili A. PETACCO, *Egzodus. Zanimljana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske krajine*, 125 – 127.

nešto lijepo, što nam Istrani donose. U Istri, uz hrvatsku većinu, ima i jedna talijanska manjina /.../. Ne stoji više u Istri i na Rijeci Hrvat prema i protiv Talijana, no stoji jedan do drugoga; /.../ Narodna većina i manjina u Istri i na Rijeci kao da su to odmah uvidjele. Pružile su jedna drugoj ruku, stvorile su zajednički demokratski narodni front /.../. Ta ćemo dva izraza: većina i manjina brisati iz našeg političkog rječnika. Svi smo jedno, svi smo ljudi, svi smo vezani uz istu zemlju, uz jednake političke, ekonomske i socijalne potrebe.”⁶⁷ Premda je Nazor novim vlastima tijekom rata i u neposrednom poraću svojih nadahnutim govorima u velikoj mjeri služio kao neka vrsta “demokratske kulise”, opravdano je postaviti pitanje u kojoj je mjeri taj stav iskreno dijelio politički i vojni vrh jugoslavenskih vlasti, a osobito lokalni predstavnici vojne i političke vlasti. Za generalnu ocjenu o “govoru mržnje” treba obuhvatiti veći uzorak javnih istupa ne samo Nazora nego i drugih predstavnika vlasti. Boljševizacija NOP-a koja je zaoštrila stav prema svim stvarnim i pretpostavljenim neprijateljima narušila je već načeto, diplomatskom borbom za pripajanje Istre, Rijeke i Zadra Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj i Sloveniji, talijansko – hrvatsku “bratstvo/fratellanza” koje se temeljilo na antifašističkoj borbi. Neslaganje između talijanskih te hrvatskih i slovenskih komunista tinjalo je i tijekom rata, a osobito na kraju što neki autori objašnjavaju internacionalizmom KP Italije naspram nacionalizma KP Jugoslavije. Ta je razlika dovela do iskazivanja “nacionalističke agresivnosti” prema talijanskom stanovništvu osobito u poraću.⁶⁸ O tom razmimoilaženju najbolje svjedoči i slučaj labinskog komunista Lelia Zustovicha koji se protivio širenju letaka na hrvatskom jeziku i svim drugim oblicima djelovanja “hrvatskog karaktera” te su ga, prema odluci Oblasnog komiteta, poslali na “prisilni boravak” u Gorski kotar i ubrzo ga tamo likvidirali.⁶⁹

Razjedinjenost po nacionalnoj osnovi zahvatila je i Katoličku crkvu u Istri. U lipnju 1946. staleška svećenička udruga, “Zbor svećenika sv. Pavla za Istru”, uputila je zahtjev da se Istra i Julijska Krajina priključe Jugoslaviji što je neugodno zateklo porečko-pulskog biskupa Radossija koji je u ožujku 1947. s još pedeset i pet svećenika otišao u Italiju. S nevjericom je gledao kako “hrvatski kler” pristaje uz komunističku vlast koja je “protivna” Crkvi. Razlog za to “antologijskim riječima” objasnio je hrvatski svećenik Božo Milanović: “Državne granice određuju se za stoljeća, dok se režimi mijenjaju, a pod Italijom je u opasnosti život našeg naroda.”⁷⁰

Poslijeratnim djelovanjem OZN-e, kada su i brojni Talijani ne samo uhićivani nego i “preko noći” nestajali, zatim Rezolucija IB-a koja je uzrokovala brojna uhićenja komunističkih, pa i talijanske nacionalnosti, zatim nametanje obaveznog otkupa zasigurno nisu

⁶⁷ N. ŠETIĆ, Prvi narodni zastupnici iz Istre u Hrvatskom saboru u Zagrebu 1947. godine, 1230.

⁶⁸ R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*, 74, 80 – 81.

⁶⁹ Giacomo SCOTTI, *Krik iz fojbe*, Rijeka, 2008., 137 – 138.

⁷⁰ Stipan TROGRLIĆ, Odnos crkve i države u Istri 1947. do 1952. godine, *Riječki teološki časopis*, god. 5, br. 2, Rijeka, 1997., 369 – 373.

bili okruženje za građenje povjerenja u novu državu.⁷¹

Istraživanja do sada nisu utvrdila postojanje eksplicitnih političkih odluka o “etničkom čišćenju”, a koja bi se provela nad talijanskim stanovništvom na jugoslavenskom području. Diskriminirajućih postupaka od strane jugoslavenskih vlasti je bilo, i koliko god to zvučalo apsurdno, s današnjih stajališta kada je temeljitije i objektivnije istražena jugoslavenska stvarnost u neposrednom poraću, otići iz politički monolitne zemlje koja je gospodarski slabo stajala i prakticirala političke progone, za mnoge moglo biti i spasonosno.⁷² Stoga niti ne čudi da su mogućnost odlaska “krivim predstavljanjem” željeli dobiti brojni Hrvati i Slovenci.⁷³

Talijanska manjina koja je ostala u Jugoslaviji (rimasti) u poslijeratnoj Jugoslaviji okupljala se oko Talijanske unije (danas Zajednica Talijana) koja je proizašla iz Privremenog odbora Unije Talijana Istre i Rijeke osnovane 1944. Unatoč usponima i padovima u odnosima dviju država talijansko stanovništvo ostvarilo je pravo na kulturne, obrazovne i umjetničke ustanove na talijanskom jeziku. Od 1968. u Rovinju djeluje Centro di Ricerche Storiche – Rovigno/Centra za povijesna istraživanja - Rovinj koji istražuje brojne teme talijansko – jugoslavenskih/hrvatskih odnosa.⁷⁴

Pariški mirovni ugovor potpisan je 10. veljače 1947. i taj dan se od 2004. u Republici Italiji obilježava kao Dan sjećanja/Giornata del ricordo na iseljavanje i stradanje Talijana tijekom i poslije Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru (danas područjima u sastavu Republike Hrvatske i Republike Slovenije).⁷⁵ Neumjesnost miješanja politike u historiografiju vezano za emigracije talijanskog stanovništva pokazivale su sve zainteresirane strane, talijanska, hrvatska i slovenska, no historiografije triju naroda pokazuju puno više zrelosti.

⁷¹ D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 220, 221, 223 – 224; D. DUKOVSKI, *Egzodus talijanskog stanovništva Istre 1945. – 1956.*, 637.

⁷² O gospodarskom stanju u poslijeratnoj Istri vidi: Darko DUKOVSKI, *Istra XX. stoljeća (1900.-1950.): Promjene identiteta (socijalni i gospodarski uzroci)*, *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, (ur. Marino MANIN, Ljiljana DOBROVŠAK, Gordan ČRPIĆ, Robert BLAGONI), Zagreb, 2006., 154 – 170.

⁷³ Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996., 82; S. VOLK, *Ezulski skrbnik*, 36; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.*, 233.

⁷⁴ www.istrapedia.hr i www.crsrv.org

⁷⁵ G. OLIVA, *Profughi. Dalle foibe, all'esodo: la tragedia degli italiani d'Istria, Fiume e Dalmazia*, 3 – 14; Guido CRAINZ, *Il difficile confronto fra memorie divise, Naufragi della pace. Il 1945, i profughi e la memorie divise d'Europa*, Rim, 2008., 189; F. DOTA, *Zaračeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, 48.-49., 75.

Marica KARAKAŠ OBRADOV

THE MIGRATIONS OF THE ITALIAN POPULATION IN THE TERRITORY OF CROATIA DURING WORLD WAR TWO AND IN THE AFTER-WAR PERIOD

Summary

The first migrations of Italians in the eastern Adriatic coast are linked to the April 1941 War, when numerous Italian population from Dalmatia briefly left the cities of Zadar, Split, Makarska and Dubrovnik, and was evacuated by sea to the western Adriatic coast. For the same military and safety-security reasons, as well as for the reasons of campaign, the population of Rijeka was also evacuated during the month of April 1941. Considering the short duration of the conflict, the population returned by 10 May 1941. A considerable migration wave of the Italian population started in the summer of 1943 as a result of Mussolini's downfall, strong activity of Anglo-American air forces and the invasion of Partisan units that had for a short time made use of the military downfall of the Kingdom of Italy. As of July 1943, from Dalmatia – in particular from Zadar, where the majority of Dalmatian Italians had lived, but also from Istria, mostly persons employed in the administrative and military services of the Kingdom of Italy left, among them many “regnicolis”, newly arrived population from Italy, who had immigrated between the two World Wars. The leadership of Yugoslavia considered – in the concluding months of war – the idea of realising the emigration of the population that had after 1918 been settled in those areas, which were the subject of the territorial conflict with Italy, and of those persons, who had not been nationals of the Austro-Hungarian Monarchy before 1918. After the war had ended and until the peace contract with Italy was signed in 1947, the emigration of the Italians continued – first from Rijeka, and then from Istria, especially Pula. The peace contract with Italy was concluded in February 1947. In December 1947, the Regulations regarding the optants from areas annexed to the Federative National Republic (FNR) of Yugoslavia were passed. The peace contract foresaw that the people living in annexed areas were to become full-fledged nationals of Yugoslavia, losing thereby Italian nationality; the option of choosing Italian nationality was additionally foreseen. FNR Yugoslavia and Italy settled the options issue by mutual consent as early as during the 1950s, so that the last wave of mass emigrations of the Italian population from Istria was concluded in 1956. A minor number of emigrations was realised pursuant to the 1964 Yugoslav Nationality Act. There were disputes about the exact number of Italians who had left the Yugoslav/Croatian/Slovene areas. Newer studies conducted by all interested parties approximately agree around the total of 3,000,000 emigrations, not only among the Italians, but also among the Croats and the Slovenes who had left – to the most extent – the areas of Istria and Dalmatia.

Keywords: Italians; World War Two; Croatia; Istria; Dalmatia; migrations; immigrants; optants; refugees.